

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDE OSMANLI BURJUVAZİSİ

4 Mart 2022

Yıldırım Koç

Osmanlı burjuvazisi 1908-1919 döneminde, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1912-1913 yıllarından itibaren gayrimüslimlere ilişkin politikasında yaşanan değişime, gerek Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı nedeniyle epeyce güç kaybetti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "milli iktisat" politikası çerçevesinde, gücü azaltılan gayrimüslim sermayedarlar yerine "milli burjuvazi" yaratma girişimi ise fazla etkili olamadı. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında eşraf ve bazı bürokratların katkısıyla kurulan şirketlerin büyük bölümü, 1919-1922 döneminde yok oldu.

Salâhi R.Sonyel, 1912 yılında İstanbul'da bankacıların durumunu şöyle özetlemektedir: "Osmanlı devletinde maliye (finansman) sahasında da gayri-Müslimler ve özellikle Rumlar üstün bir durumda bulunuyorlardı. 1912 yılında İstanbul'da özel bankacılardan 40'ı gayri-Müslimdi. Kimlikleri saptanmış olanlar arasında bunların 12'si Rum, 11'i Ermeni, 8'i Yahudi ve 5'i Levantin veya Avrupalı idi. İstanbul'da 35 borsacıdan 18'i Rum'du. Türklerden tek bir borsacı bile yoktu. Türkiye'nin Avrupa illerinde 32 bankacıdan 22'si Rum'du. Asya ülkelerinde ise (birçok Hıristiyan Arapların önde geldiği Arabistan dışında) 90 bankacıdan 40'ı Rum ve sadece (Eskişehir ve Bursa'da) 2'si Türk'tü. (Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014, s.307)

Charles Issawi'nin belirttiğine göre, 1910'da, Rusya'dan mal ithal eden 28 büyük şirketten 5'i Rus, 8'i Müslüman, 7'si Rum, 6'sı Ermeni ve 2'si Yahudilere aitti. Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde büyük tüccarların hemen hemen tümü Ermeniydi. (Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.14)

İstatistikçi Indzhikyan'a (İncikyan) göre çeşitli ekonomik sektörlerde Müslümanların ve gayrimüslim tüccarların payı şöyleydi (Issawi,1980;14):

	Sayı	Türkler (%)	Rumlar (%)	Ermeniler (%)	Ötekiler (%)
İç Ticaret	18.063	15	43	23	19
Endüstri	6.507	12	49	30	10
Meslekler	5.264	14	44	22	20

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımlarına göre, sermayenin ve emeğin kökenleri şöyleydi: Türk: Sermaye yüzde 15, emek yüzde 15. Rum: Sermaye yüzde 50, emek yüzde 60. Ermeni: Sermaye yüzde 20, emek yüzde 15. Yahudi: Sermaye yüzde 5, emek yüzde 10. Yabancı: Sermaye yüzde 10, emek – . (DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, DİE Yay.No.683, Ankara, 1973, s.143)

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908 öncesinde, Abdülhamit II diktasına karşı gayrimüslim örgütleriyle de ilişki içindeydi ve amaçları, farklı köken ve inançlardan insanları "Osmanlı" kimliği altında birleştirerek, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruyabilmektir. Ancak Rum ve Ermeni burjuvazilerinin dış güçlerle ekonomik, toplumsal ve siyasal işbirliği içinde sürdürdükleri düşmanca tavır ortaya çıktıkça, "milli ekonomi" politikasıyla ülkeye sahip çıkacaklarını umut ettikleri bir "milli burjuvazi" yaratmaya çalıştılar.

Özellikle Rumların Osmanlı'ya karşı düşmanca bir tavır almaları, çeşitli girişimleri gündeme getirdi. Osmanlı Rumları'nın düşmanca tavırlarına bazı örnekleri Haydar Kazgan vermektedir:

"19. asrın sonundaki Yunan savaşında ve daha sonra Balkan Savaşı'na Beyoğlu'nun zengin Rum ailelerinin gençlerinden binlercesi Yunan ordusuna gönüllü yazılmışlardı. Bunun yanında, Yunan ordusunu güçlendirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak köşelerinde dahi Rumlar iane topluyorlardı. İstanbul'da ve diğer büyük liman kentleri olan İzmir, Selanik,

Trabzon'da balolar, müsamereler, temsiller tertip edilerek sözde cemaat ve yardımlaşma derneklerinin kasalarına giren bu paralar gizlice Yunanistan'a yollanıyordu.” (Kazgan,1999;202)

“Abdülhamit bankerı meşhur Jorj Zarifi (...) Zarifi, Yunan ordusunun böyle bir savaşa hazırlanması için Avrupa sermaye çevrelerinden alınan dış borcu organize etmiş ve çıkarılan tahvillerin İstanbul Rumlar'a satılmasına yardımcı olmuştu. Hatta bu tahvillerden Türkler bile almıştı. (...) Balkan Savaşı'nda Osmanlı Rumları'nın büyük desteği ile Yunan donanmasına kazandırılmış olan Averof zırhlısının Türk donanmasının Çanakkale'den çıkmasını önlediği herkesçe bilindiği andan itibaren Türkler için nereye varabileceğini anlamışlardır.” (Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme, Vakıfbank Yay., İstanbul, 1999, s.203)

Yaşanan bu ve benzeri ihanetler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni “milli iktisat” ve bir “milli burjuvazi” yaratma politikalarına yöneltti. İTC üyesi olmasa da, bu konuda görüş açıklayanlardan ve etkili olanlardan biri, Yusuf Akçura idi.

Yusuf Akçura'nın Türk Yurdu Dergisi'nin 2 Ağustos 1333 tarihli sayısında yayımlanan yazısında burjuvazinin yaratılmasının zorunlu olduğu şöyle anlatılıyordu:

“İntibâh-ı iktisadinin asıl en mühim ciheti, san'at ve ticareti hor gören, ve bir Osmanlı Türküne lâyük meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. (...) Türkiye'de dahi burjuvazi sınıfını mahkum unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, san'atkar, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibâh-ı millisi, Devlet-i Osmaniyye'de Türk burjuvazisinin tekevvününün meydan-ı itibarı olabilir ve Türk burjuvazisinin inkişaf-ı tabiisi sekteye uğramayacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sağlam taazzu'u temin edilmiş olur. (...)

“Devlet-i Osmaniyye'nin 19.asır burjuvazisi, Garb kapitalizmasının komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayr-ı Türklerle menşe-i millilerinin ve tabiiyet-i hakikalarının tefrik ve temyizi gayr-ı kabil Levantenlerden tereküp ediyordu. Eğer Türkler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı hey'et-i ictimaiyyesinin muasır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktı.” (Zafer Toprak, Türkiye'de “Milli İktisat” 1908-1918, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.410-411)

Ziya Gökalp'in Vatan şiirinde de şöyle deniyordu: Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye/ San'atına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür/ Hırfetleri birbirini daim eder himaye/ Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür/Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!”

Bu zorunluluk ve anlayışla bir “milli burjuvazi” yaratılmaya çalışıldı.

Vedat Eldem'in yazdığına göre, 1915-1918 döneminde kurulan önemli sanayi şirketleri (şehir, yıl) şunlardır: Konya Mensucat ve Emtia Yurdu O.A.Ş. (Konya, 1915), Milli Mensucat A.Ş. (İstanbul, 1916), Ankara Mensucat A.Ş. (Ankara, 1916), Karamürsel Mensucat ve Ticaret A.Ş. (İstanbul, 1917), Teşebbüsâtı Madeniye ve Sınaiye A.Ş. (İstanbul, 1917), Adapazarı Ahşap ve Malzeme İmalathanesi A.Ş. (İstanbul, 1917), Yerli Çimentoları O.A.Ş. (İstanbul, 1917), Ayyıldız O.A.Ş. (İstanbul, 1917), Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. (İstanbul, 1917), Yerli Mensucat O.A.Ş. (İstanbul, 1917), Milli İnşaatı Bahriye O.A.Ş. (İstanbul, 1917), Altın Yıldız O.A.Ş. (İstanbul, 1918), İzmir İmarat ve İnşaatı Umumiye O.A.Ş. (İzmir, 1918).

1915-1917 döneminde kurulan önemli ticari şirketler (şehir, yıl) de şöyledir: Anadolu Milli Mahsulat Ş. (İstanbul, 1915), Konya Ticareti Umumiye T.A.Ş. (Konya, 1916), Kayseri Milli İktisat A.Ş. (Kayseri, 1916), Milli İthalat Kantariye A.Ş. (İstanbul, 1916), Mehmet ve Ahmed Abud Müessesatı Milli Ticaret Şirketi Osmaniye (İstanbul, 1916), Yeni Ticaret A.Ş. Osmaniyesi (İstanbul, 1916), Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Ş. (Eskişehir, 1916), İzmir İhracat ve İthalat A.Ş. (İzmir, 1917), Konya Kantariye O.A.Ş. (Konya, 1917), Mustafa Şamlı Müessesatı Ticaret A.Ş. Osmaniyesi (İstanbul, 1917), Konya Emtiai Umumiye Saadet O.A.Ş. (Konya, 1917), Ticareti Berriye ve Bahriye A.Ş. (İstanbul, 1917). (Eldem,1994;128)

Diğer önemli kuruluşlar da şunlardır: Türkiye Milli Sigorta Şirketi (1917), Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi (1918), Orman İşletme Şirketi (1917), Duhan Osmanlı Anonim Şirketi (1917), Islah ve Terakki Ziraat Şirketi Osmaniyesi (1918). (Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s.129)

“Harpten önce yabancı şirketlerle azınlıkların elinde bulunan ticari faaliyetler, harbin ilanından sonra, ecnebilerin memleketi terke mecbur kalması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin azınlıklar hakkındaki siyasetinin geniş ölçüde tatbik sahası bulması üzerine, bunlardan boşalan yerlere peyderpey Türkleri yerleştirmek mümkün olmuştur.” (Eldem,1994;72)

Gayrimüslim azınlıklar 1909 yılına kadar askerlikten muaftı ve böylece Müslüman unsurlara karşı birçok alanda üstünlük sağlayabiliyordu. 1909 yılında gayrimüslim Osmanlılara da askerlik yükümlülüğü getirildi. Bu uygulama sonrasında çok sayıda gayrimüslim Osmanlı ülkeyi terk etti. Ayrılanlar arasında burjuvalar da vardı.

1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları sırasında da çok sayıda Rum ülkeyi terk ederek Yunanistan'a gitti.

Ermeniler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusuyla işbirliği yapmaları üzerine gerçekleştirilen tehcir nedeniyle ülkedeki Ermeni nüfus azaldı, Osmanlı'nın Ermeni kökenli burjuvazisi büyük darbe yedi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında karaborsanın önlenmesi amacıyla alınan tedbirler, gayrimüslim ticaret burjuvazisine önemli zararlar verdi. “Bu arada, ‘milli iktisat’ gereği gayrimüslim tüccar sıkı denetime tabi tutuldu. Bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlandırılarak para ve hapis cezasına çarptırıldı. Müslüman-Türk tüccar ise birikimini sürdürdü; gayrimüslimlerin tasfiyesi sonucu piyasada etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleyebildi.” (Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.119-120)

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, 1913-1914 yıllarında gayrimüslim burjuvaziye karşı bir boykot yapıldı. Bunun nedeni, gayrimüslim burjuvaların Yunanistan'a yardım etmiş olmalarıydı. Murat Koraltürk bu olayı şöyle anlatmaktadır: “İkinci Meşrutiyet döneminde yaşanan boykotlar içinde gayrimüslim unsurlara karşı tepkinin en açık ve yüksek sesle dile getirildiği 1913-1914 Müslüman Boykotu'ydu. Boykot süresince öne çıkartılan husus Görüceli bir Rum olan Averof'un satın aldığı, kendi adını taşıyan zırhlı Yunanistan'a hediye etmesi iddiasıydı. Yunanistan, sahip olduğu bu savaş gemisi ile Osmanlı donanmasının Marmara'dan dışarıya çıkmasını engelledi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları hezimetinde hem somut hem de sembolik rol oynadı.” (Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s.41)

İttihat ve Terakki'nin 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere kapitülasyonları kaldırması, Osmanlı burjuvazisinin hem yabancı uyruklu olanlarını, hem de bu olanaktan yararlanmak için yabancı uyruğuna geçmiş olan gayrimüslim sermayedarları olumsuz etkiledi. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na katılması da özellikle yabancı uyruklu burjuvaların faaliyetlerine büyük darbe indirdi; bir çoğu faaliyetlerini durdurdu.

1908-1919 döneminde uygulanan politikalarla Osmanlı burjuvazisi açısından bazı sorunlar yaratıldı. Ancak eşraftan ve memurlardan bir “milli burjuvazi” yaratma çabaları pek başarılı olmadı. Kurulan şirketlerin büyük bölümü de 1918 yılında başlayan işgalle birlikte faaliyetine son verdi. Osmanlı burjuvazisine vurulan en önemli darbe, yabancı uyruklu burjuvaların ve gayrimüslim sermayedarların bir bölümünün savaşlar nedeniyle ülkeyi terk etmesi oldu.